

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.114'373.237:811.16'286"13/16"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.19>

Світлана ГРИЦЕНКО, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**КОНЦЕПТ "ЄВРОПА" – РЕТРАНСЛЯТОР МАТЕРІАЛЬНОЇ
Й ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ XVI–XVIII СТОЛІТЬ**

[Богомолець-Бараш Олександр. Концепт ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII століть. Спеціальність 035 Філологія. Київ, 2024. 290 с.]

Вагомим, актуальним, з новим вектором студіювання є дисертаційне дослідження Олександра Миколайовича Богомоляця-Бараша, здійснене в руслі історичної концептології з урахуванням лінгвальних та екстралінгвальних чинників об'єктивації концепту ЄВРОПА в українській мові XVI–XVIII ст., що дозволило оприявити його зміни в концептуальній картині світу українців досліджуваного періоду.

Рецензована праця заторкує проблему виявлення засобів мовної об'єктивації концепту ЄВРОПА, встановлення його когнітивних ознак, з'ясування динаміки наповнення номінативного і семантичного просторів аналізованого концепту впродовж досліджуваного часу, визначення характерної риси семантичного простору концепту ЄВРОПА – семантичної поліплощинності. Тому обрання саме такого об'єкта і предмета студіювання оцінюємо як новаторське.

Якість і цінність роботи підносить опертя її на потужний мовний матеріал, який методом суцільної вибірки дібрано з лексикографічних джерел і писемних пам'яток різних стилів і жанрів: хронікально-літописного (історичні хроніки XVI – кінця XVII ст.; козацькі літописи кінця XVI–XVIII ст.), мемуарного (щоденники Я. Марковича, М. Ханенка), полемічного (трактати З. Копистенського, Й. Борецького, І. Вишенського) і філософського (твори Г. Сковороди) жанрів; розмовного ("Розмовник", вірші К. Зіновієва, українські інтермедії, приватні листи), офіційно-ділового (актові книги і грамоти, інвентарні описи, художнього (поезія Т. Земки, С. Почаського, К. Саковича, Я. Седовського, Д. Наливайка, К. Зіновієва, твори Г. Сковороди), конфесійного (проповіді Й. Галатовського, А. Радивиловського) й епістолярного стилів (приватне і ділове листування, козацькі діаріуші). У роботі поліаспектно проаналізовано 936 номінацій у 1131 контексті, за допомогою яких прямо чи опосередковано концепт ЄВРОПА об'єктивується в мові. Переконані, що емпірична база є достатньою для докладної презентації та багатопланового висвітлення концепту ЄВРОПА.

Правильно вибудована стратегія завдань (с. 34–35) переконує в тому, що дисертант усвідомлює структуру проблеми, здатен вміло її сегментувати.

У дисертації чітко окреслена методологія дослідження з удокладненням застосування загальнонаукових і власне лінгвістичних методів і прийомів (с. 35–36), зокрема: *описовий, зіставний, комбінаторний, лінгвокультурологічний, системно-класифікаційний методи*; а також *інтерпретативний семантичний аналіз контекстів, кількісний аналіз*; а також *методики побудови номінативного поля, моделювання семантичного простору концепту, визначення часу появи лексеми в мові в опорі на писемні пам'ятки та історію позначуваних реалій*.

Зауважимо, що на тлі докладно "виписаної" Європи як "географічної реалії" і "культурного міфу" (с. 29), усе ж таки у Вступі простежується певна лакунарність у висвітленні поняття *Європа*. Зокрема, початок історії поняття *Європа* пов'язано з раннім Середньовіччям, а саме з VIII ст., при цьому апелюється до твердження бельгійського історика економіки Анрі Пірена про виділення Європи з простору античного світу як окремого континенту, що пов'язувалося із блокуванням Середземного моря внаслідок експансії арабського й ісламського світу. Звернута також увага на думку Дейвіса про ефемерність поняття "перша Європа" (с. 29). А далі (с. 31) спостерігаємо "хронологічний вигин" в останнє десятиріччя XX ст., у якому було актуалізовано концепт ЄВРОПА як "ментальний прообраз майбутнього України, як найважливішу сучасну ідеологему", що було зумовлено проблемою визначення власної ідентичності та майбутнього України. Із обґрунтуванням актуальності роботи О. М. Богомолець-Бараш зауважує, "що недостатньо вивченою залишається репрезентація названого концепту в українській мові XVI–XVIII ст." (с. 34). Виникає питання щодо студіювання вербалізації поняття *Європа* в інші періоди розвитку мови; така інформація у роботі відсутня.

Привертає увагу й невиправдано скромно виписане практичне значення дисертації, оскільки результати дослідження можуть стати у пригоді не лише у проведенні практичних занять, а й у процесі читання лекційних курсів для здобувачів освіти ОС "Бакалавр" і "Магістр", а також під час підготовки аспірантів, у розбудові історичної лексикографії тощо.

У Розділі I "Теоретичні засади дослідження концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI – кінця XVIII ст." (с. 39–104) О. М. Богомолець-Бараш закладає теоретико-методологічні засади своєї роботи, виформує метамову дослідження, окреслює основні напрями наукового пошуку. Зокрема, у § 1.1. "Концепт як об'єкт вивчення у сучасній лінгвістиці" (с. 39–59) наголошено на інтернаціональному характері терміна *концепт*, актуалізовано увагу на його переосмисленні в різних лінгвокультурах XIV–XVIII ст., вдумливо зреферовано представлені в сучасній лінгвістиці визначення *концепту* (зокрема як *ментальної одиниці й культурно детермінованого виразника свідомості, як лінгвально матеріалізованої багатокomпонентної й залежної від контексту одиниці, як мінімальної структурної одиниці знання, як конфігурації смислів, як одиниці оперативної свідомості* та ін.), проаналізовано дефініційні моделі *концепту*, підходи в осмисленні цього культурномовного феномену та багатовекторність його вивчення; диференційні ознаки, риси і властивості концепту.

Автор "оголює" основні дискусійні проблеми, пов'язані із кваліфікацією феномену *концепту* (с. 44–45) і поділяє думку О. Селіванової про складність і суперечливість головного питання лінгвоконцептології – з'ясування її об'єкта. Схвалюємо увагу О. М. Богомольца-Бараша до проблеми розрізнення та співвідношення понять *концепту* і *значення слова, поняття, ключового слова, константи* (с. 45–47), а також до впровадження в науковий обіг термінів *концепттема* та *архетип* і *прототип* як форм концепту (с. 48). Важливо, що в роботі наголошено на головній проблемі різних підходів до концептуального аналізу – це *пошук проміжної метамови опису концептів* (с. 57). Вітаємо коректний стиль викладу матеріалу дисертантом і представлення власного визначення *концепту* з урахуванням історичної специфіки його становлення (с. 48, 59), хоча бракує, на наш погляд, аналізу виявлених автором недоліків зреферованих методик дослідження. Так, зокрема, представлене в дисертації розмаїття репрезентації структури концепту (від *польової чи метафоричної моделей, сіткової структури, ментально-психологічного комплексу*), автором не проаналізоване з погляду власного вибору (с. 51–53), не окреслені суб'єктивні підходи щодо визначення вербалізаторів концепту (с. 54–55).

У § 1.2. "Концептуальна і мовна картини світу в синхронії та діахронії" досліджена інтерпретація поняття *мовна картина світу, культурна картина світу та концептуальна картина світу* українськими й зарубіжними лінгвістами; підкреслена посилена увага дослідників до об'єктивно чи суб'єктивно змодельованих *національних мовних картин світу* (с. 61); проаналізовані різні концепти української лінгвокультури, що досліджувалися українськими науковцями (с. 62) і базові концепти української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. (с. 65); аргументоване звернення до вербалізаторів як матеріальної, так і духовної культури під час дослідження концепту ЄВРОПА. Зауважимо, що до переліку робіт українських науковців, які студіювали різні концепти, варто додати працю Я. Ю. Сазонової про концепт СТРАХ ("Феномен страху в текстах жаків української й англомовної лінгвокультури: прагматика смислотворення", К., 2019).

Схвалюємо увагу О. М. Богомольца-Бараша до методики діахронного дослідження концепту, що передбачає поетапне зіставлення відомостей про концепт та усвідомлення того, що вибір періодів дослідження зумовлений матеріалом аналізу й може охоплювати як мікродіахронію, так і макродіахронні відмінності (с. 67). Саме діахронний вектор аналізу дозволяє розкрити глибинні процеси формування концепту.

У § 1.3. "Лінгвальні та екстралінгвальні чинники формування концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст." проаналізовані особливості геополітичної, мовної й релігійної ситуації в Україні окресленого періоду, заактуалізована увага на феномені "культурної революції", на становленні мовної свідомості українців, підкреслена роль релігії як системи моделювання свідомості українців цього періоду, наголошено на мовному "многосвітті" українців досліджуваного періоду (с. 88).

О. М. Богомолец-Бараш звернув увагу на форми прояву національно-культурного відродження в Україні XVI–XVII ст., зокрема: створення шкіл, організація наукової та літературної роботи, заведення друкарень і розвиток видавничої справи; наголосив на великій ролі братств, Острозької та Київської академії у становленні освіти європейського стандарту; зауважив роль

приватних книгозбірень і бібліотек у формуванні ментальності освіченого українця XVIII ст.

Розділ II "Об'єктивація концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI – кінця XVII ст." (с. 105–176) розпочато з обґрунтування використання елементів частотного аналізу для визначення динаміки наповнення номінативного поля й семантичного простору; проаналізовано 436 номінативних одиниць, які вербалізують номінативне поле концепту ЄВРОПА; розкрито специфіку вживання хороніму *Європа* в різножанрових писемних пам'ятках досліджуваного періоду та його значення ('частина світу' або 'сукупність християнських країн Європи'); продемонстрована група вербалізаторів приядрової зони концепту ЄВРОПА (77 хоронімів та ойконімів) та аргументована складність повноти їхнього представлення, розглянуто 99 етронімів і катойконімів, що становить 23 % від загальної кількості одиниць номінативного поля концепту ЄВРОПА цього періоду. Схвалення заслугове здійснені автором доповнення групи адміністративно-територіальних назв новими ад'єктивно-субстантивними словосполученнями (с. 135–136) і репрезентація моделей їхнього творення. Удокладнено проаналізовано 10 семантичних мікрополів, що утворюють семантичне субполе "Тканини і предмети одягу" (с. 151–158), яке є складником семантичного поля "Матеріальна культура" приядрової зони концепту ЄВРОПА. Звернена увага й на давньогрецькі міфоніми й антропоніми, частина яких вживалася у прямому значенні, а решта – слугували засобами образної номінації, набуваючи додаткових конотацій залежно від контексту (с. 165–168).

Умотивованими є висновки О. М. Богомольца-Бараша щодо підвищеної номінативної щільності хоронімів та ойконімів як вербалізаторів концепту ЄВРОПА в барокових проповідях (39 номінацій) та історичних хроніках (21 номінація); наголошено, що назви європейських народів найчастіше засвідчені в історичних хроніках.

Цінними в роботі є додатковий історичний і культурологічний коментар, який слугує незаперечним аргументом тверджень і висновків дисертанта (наприклад, *кадес* – с. 138, *Тервамна* – с. 129, *до Бамру* – с. 119, *Карлскрун* – с. 183 та ін.). Важливими є уточнення О. М. Богомольца-Бараша щодо поширеного тлумачення *люнського* сукна як ліонського та виправданість версії про англійське чи голландське походження (с. 149–150).

Схвалення заслугове змістовність і лапідарність реферування досліджень лінгвістів, істориків, культурологів, філософів, вдале виокремлення важливої інформації – характеру емпіричних даних розглянутих студій і висновків із спостережень. Дисертант дотримується етичних норм і культури цитування, послуговуючись раніше оприлюдненим мовним матеріалом, зокрема цитати зі щоденника І. Галагана подано з роботи В. Й. Горобця 2002 р. видання (с. 184, 194 та ін.), однак у Списку використаних джерел (с. 254–285) ця робота відсутня (Горобець В. Й., як автор інших праць, згаданий у Списку використаної літератури: № 50, 51, с. 259).

Зрозуміло, що кожен період в історії мови має своє коло пам'яток, відтак для кожного з визначених дослідниками часових проміжків можна встановити свої прояви розвитку мови, набори рис і характеристик, ступінь інтенсивності. Саме Розділ III рецензованої роботи ("Репрезентація концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців кінця XVII–XVIII ст.", с. 177–247) демонструє осмислені дисертантом зміни концепту ЄВРОПА в лінгвоперсонологічному вимірі.

О. М. Богомолец-Бараш проаналізував 13 нових прикладів фіксації лексеми *Європа* та одночасну її

належність до трьох семантичних полів "Історія", "Географія" та "Релігія"; аргументував доцільність її розгляду в межах поняттєвого, оцінного / ідейного, образного, національно-культурного компонентів аналізованого концепту. Дисертант підкреслив підвищену номінативну щільність етнонімів (49 номінацій) у літописах кінця XVII – початку XVIII ст., що було зумовлено екстралінгвальними чинниками; наголосив на змінах, що відбулися в периферійній зоні, яку становили паремії (8 одиниць), семантичні деривати (4 номінації) і новітні запозичення з європейських мов (32 лексеми).

Умотивованою є увага дисертанта до генези й історії використання ад'єктивів *європський* та *європейський* в українській та інших слов'янських мовах (с. 185–186); до першої фіксації у творах Г. Сковороди етноніма *європейцы*; до новотворів досліджуваного періоду – катойконімів *вѣднане*, *краковяне*. Цінним є спостереження про збільшення кількості паремій, а також про зменшення ваги античної спадщини в мовній картині світу українців кінця XVII–XVIII ст. порівняно з попереднім періодом, наслідком чого є відсутність міфонімів у проаналізованих джерелах цього періоду.

Важливими є висновки дисертанта, підтвержені статистично та графічно у додатку В (с. 288), щодо динаміки семантосфери концепту ЄВРОПА у кінці XVII–XVIII ст., зокрема щодо збереження доміант, що окреслилися ще в XVI–XVII ст., і щодо збільшення кількості номінативних одиниць, що репрезентують семантичні поля "Історія" (зафіксовано 223 номінації), "Матеріальна культура" (викремлено 106 номінативних одиниць).

Усвідомлення дисертантом необхідності дослідження щоденника І. Галагана (1785–1786), який є цінним джерелом інформації про Європу очима українця, свідчить про його наукову зрілість.

Відкритим для мене лишилося питання коректності використання ад'єктива у виразі *регресивні зміни семантичного поля "Релігія"*, яке представлено у

писемних пам'ятках кінця XVII–XVIII ст. лише п'ятьма новими номінаціями – вербалізаторами концепту ЄВРОПА. Чи справді ці зміни є *"регресивними"*? І. Бодуен де Куртене подібне явище характеризував як *"динаміка за умови мінімальних змін"*, а б цей факт номінувала *"динамічною сталістю"*, поділяючи твердження С. Семчинського, що *"мовна еволюція – це не лише змінність, а й сталість"*. У метамоці дослідження варто було б окреслити поняття, якими оперує автор: *динаміка мови* (с. 3, 8, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 58, 72, 102, 105, 133, 178, 247, 288), *еволюція* (с. 3, 5, 8, 37, 46, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 102, 238), *прогресивні / регресивні зміни*.

Висновки Олександра Миколайовича не викликають жодних сумнівів чи заперечень: подано глибоке аналітичне узагальнення теоретичних і практичних результатів дослідження. У загальних **"Висновках"** (с. 248–252) наголошено на тривалості і складності становлення концепту ЄВРОПА в XVI–XVIII ст. і здатності виступати ретранслятором явищ духовної і матеріальної культури Європи; на доцільності побудови номінативного поля й семантичного простору для студіювання вербальної репрезентації концепту ЄВРОПА; підкреслена ефективність різновекторного дослідження структури аналізованого концепту з урахуванням поняттєвого, ціннісного, образного, національно-культурного, символічного та ідейного складників. Зауважимо, що у "Висновках" (як і у "Вступі") об'їчно представлена подальша перспектива дослідження. І це варто відкорегувати, оскільки ця робота супроводжується не лише новим осмисленням мовного матеріалу, оновленням і поглибленням цінної інформації, а й сприяє творенню бази, на якій можливе формування нових оцінювань історичних змін мови, динаміки мовної картини світу українців. Тому вважаємо, що в роботі варто було б подати "Індекс прямих і непрямих вербалізаторів концепту ЄВРОПА" з часовою фіксацією у писемних пам'ятках.

Отримано редакцією журналу / Received: 23.06.24
Схвалено до друку / Accepted: 17.09.24

Svitlana GRYTSENKO, DSc (Philol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CONCEPT "EUROPE" AS RETRANSLATOR OF MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE OF UKRAINIANS IN 16–18th CENTURIES

[Bohomolets-Barash O. M. Concept EUROPE in the Linguistic Picture of the World of Ukrainians of the 16–18th Centuries. *Specialty 035 Philology*. Kyiv, 2024. 290 p.]

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.